

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT 2' 93 (Summaries on pp. 191–193)

Заснований у 1927 р.;
насильно припинений 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А.Ю.Кримського АН
України
та Академією наук України

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
і голова редакційної колегії
академік Омелян Пріщак

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олександр Айбабін –
кандидат історичних наук
(м. Сімферополь)

Вольф Бейліс –
доктор історичних наук
(м. Луганськ)

Олександр Божко –
член Спілки письменників
України

Валентин Величко –
кандидат економічних наук,
доцент (м. Пекін)

Олександр Гаркавець –
доктор філологічних наук
(м. Алма-Ата)

Ярослав Дашкевич –
кандидат історичних наук
(м. Львів)

Юрій Кочубей –
кандидат філологічних наук
(м. Париж)

Володимир Музика –
співробітник МЗС України

Степан Наливайко –
редактор

Віктор Остапчук –
доктор філософії (Гарвардський
університет, США)

Валерій Рибалкін –
кандидат філологічних наук,
заступник головного редактора

ЗМІСТ

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ

Михаїло Софронов. Кіданське письмо: алфавіт та ієрогліфи	3
Валентин Величко. Чи обумовлений істо- рично перехід Китаю до ринкового гос- подарства? (До проблеми традиційних за- сад формування відносин власності)	17
Наканісі Сусуму. Особливості японської культури (враховуючи відлив північних районів Євразії)	28
Омелян Пріщак. А може, Булгаро-Татарсь- кий Оссіан?	37
Олександр Гаркавець. Уруми Надазов'я	48
Валерій Рибалкін. Класична арабська лексикографія (VIII – XIII ст.)	65
Олександр Богомолов. Поняття <i>імаль</i> в арабській діалектології	73

УКРАЇНА I СХІД

Олег Бубенок. До питання про етномовну належність східноєвропейських ясів у домонгольський період	78
Людмила Задорожна. Вірменські “круто- сходи” Івана Драча	85
Олена Огієва. Канон <i>фенлю</i> і особистий шлях Лесі Українки	94
В'ячеслав Чорномаз. Українці на Далеко- му Сході (1883 — 1922)	101

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

Марія Ніколаєва. Вивчення А.Ю.Кримсь- ким новочасної історії літератури Сирії та Лівану	114
Тетяна Маленчук. “Hafiziana” А. Кримського	118
Ярема Полотнюк. Сходознавство у Львівсь- кому університеті	124

ЗІ СПАДКУ НАШИХ ПОПЕРЕДНИКІВ

Федір Петрунь. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) 133

Микола Горбань. Архів Коша Запорозької Січі, як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин 144

ПОЕЗІЯ ТА ПРОЗА

Середньовічна повість *huaben*. Іван Чирко

Чобіт бога Ерлана (китайська середньовічна повість). З китайської переклали Іван Чирко (прозу) і Михайло Литвинець (вірши) 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сергій Нікішенко, Сергій Гушало, Володимир Плачінда. Наукові семінари Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України 172

РЕЦЕНЗІЇ

Григорій Халимоненко. Щорічник узбецьких сходознавців (Шаркшунослик. Тошкент: Фан. 1990. 1; 1991. 2)

148 180

БІБЛІОГРАФІЯ

150 Бібліографія Юрія Кочубея 182

НАШІ АВТОРИ SUMMARIES

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК / GENERAL INDEX "СХІДНИЙ СВІТ" ("THE WORLD OF THE ORIENT"). 1993. 2

190

191

194

Малюнки (див. с.16, 27, 36, 100, 171, 179)

взято з монографії Приходька П. І. "Ландшафтная композиция садово-парковых ансамблей (Китай, Япония, Вьетнам)",

що готується до видання Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України

Рукописи не повертаються.

Наш розрахунковий рахунок №5609930 у Печерському відділенні Укрсоцбанку МФО 322090 (у фонд журналу "Східний світ")

Редакція: Омелян Пріщак, Валерій Рибалкін, Віктор Остапчук, Микола Худан, Нелі Стрілець, Степан Наливайко

Художники: Георгій Конев (обкладинка), Тетяна Набережних (оформлення)

Комп'ютерний набір: Наталя Харитонова, Андрій Гріненко, Ярослава Ленго, Юлія Дудка

Здано до набору 12.XII.93. Підписано до друку 9.I.94. Формат 70 x 108/16. Папір писальний. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 22 . Умов. фарбо-відб. 24. Обл.-вид. арк.

Зам.

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, к. 208

Телефони:
головний редактор - 228-76-52

заступник головного редактора - 229-07-72

ЗІ СПАДКУ НАШИХ ПОПЕРЕДНИКІВ

Федір Петрунь*

ХАНСЬКІ ЯРЛИКИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (ДО ПИТАННЯ ПРО ТАТАРСЬКУ УКРАЇНУ)

Акад. М.С.Грушевський в своїй “Історії України-Русі” цілком правдиво зазначив, що факт видання таких ярликів литовському урядові

е факт “дуже інтересний і важний, який досі не мав щастя в історіографії” (“Істор. України”, IV, 457). У згаданому творі накреслено провідні лінії для розроблення цього питання, але автор був обмежений рямцями “приміток”, і тому не мав підстав дати вичергуючу аналізу цих пам’яток.

Але брак звісток для України XIV ст.. доби, що її сміливо можливо назвати українським “середневіччям”, стимулює до ретельного перегляду даних, навіть вже давно відомих у науковому вжитку. Зокрема, вважаючи на напружене розроблення зараз з боку істориків Середньої Європи доби татарської, нам здавалось мотивованим використати, перш за все, історично-географічний матеріал ярликів для виявлення самої територіальної структури України того часу. У нашій доповіді ми головне зупиняємося на таких моментах, що ще не дістали досі необхідного освітлення.

Акад. М.С.Грушевський подає в своїх зауваженнях відносно співвідношення окремих нам відомих текстів ярликів близкучий зразок історичної аналізи, але користується він переважно виданням Пуласького (*Stosunki Polskie z Tatarszczyzną*, t. I), що в своєму реєстрі міст та земель, наданих Литві, має прогалини, порівнюючи до версій “Сборника кн. Оболенского”, або “Актов Западной России” (т. II, № 6). Взагалі, тільки порівнення усіх “ізводів” дає нам можливість виявити справжній сталий текст ярлика Ментлі-Герая Жигимонтові (1506–7 р.), що від нього радить виходити акад. М.С.Грушевський. Для повного з’ясування питання про будову ярликів необхідно

* Петрунь Федір Євстахієвич (1894–1963). Жив і працював у Одесі. Був репресований на початку 30-х років. Передруковуючи цей матеріал зі старого “Східного світу” [1928 2, 170–185, резюме рос. мовою, 185–187], редакція зберігає лексичні, граматичні й синтаксичні ознаки оригіналу.

притягти однак і трактат 1540 р. з Сагіб-Герасем, де наведено той самий *каталог міст та земель, який є віссю ярликів попередньої доби*; наведено його майже без скорочень, не зважаючи на те, що він вповні був анахроністичним значна частина територій, згаданих у ньому, була з початку XVI ст. за Москвою, друга у безпосередньому посіданні татар (Качибів, наприкл., про що й свідчить той же трактат). Литовський уряд міцно тримався за цю “загітну” формулу — цей каталог мав найбільш шансів на визнання з боку татар з огляду на свою *традиційність* (текст трактату — див. нове видання “Русск. Истор. Библ.” т. XXVII, 1925 р.).

Текст умов та ярликів звичайно складався у великої князівській канцелярії, посли привозили з собою готові вимітки, копії попередніх актів — на це, напр., листи Менглі-Герая дають багато вказівок (Оболенський, 72, 94). Взагалі, самий факт надання з боку різних володарів Криму ярликів на руські землі литовському урядові був досить, так би мовити, популярним і вповні визнаним, на який охоче покликались. Безумовно, існували аналогічні ярлики і в розпорядженні московського князя — грамота Менглі-Герая Василеві III від 1515 р. про це досить виразно свідчить (Сб. Русск. Ист. Общ. т. 95, стор. 154); дослідники цього важливого свідоцтва, на жаль, не оцінили.

Коли традиційні елементи увійшли до трактату 1540 р., то, взявши на увагу саму техніку складання ярликів, слід шукати і в редакції 1506—7 року дані, що йдуть від давнішої доби. Тут чітко виділяються пізніше нащарування. Правдиво казав Менглі-Герай, що новий ярлик утворювався “копею списавши”. І справді, після погромів доби Олександра, Литовському урядові лишалось тільки цупко триматись за традицію колишнього панування на просторах України та експансії на Сході, традицію фіксовану в ярликах.

В ярлику 1506—7 р. після механічного повторення попереднього ярлику з повною історією його одержання в кінцевій частині далеко не влучно розірвано конклузію вставкою про посольство Жигімонта¹. Ядро ярлика, як свідчить Менглі-Герай, походило ще від часів Казимира. Дата, що її подає Голембіовський, — 1472 р. — мотивована також і тим, що після 1470 р. переходу Київського погряниччя безпосередньо до Казимира, були підстави знести з новим кримським ханом і одержати підтвердження на ці землі.

Знов таки, в т. зв. “ядрі” спостерігається первісний реєстр, а потім тільки згадки про нові надання (Псков, Великий Новгород, Рязань і Переяслав-Рязанський). Лист Менглі-Герая до панів ради підтверджує факт додаткового, вже за М.Г., внесення до тексту ярлику “Рязанскихъ городовъ” (Маліновський 133) та Одоєва².

Що до старшого ізводу ярлику, то він утворився за доби Хаджі-Герая, від якого одержано було де-кілька підтверджень. Дата 1461 р., яку нам подає Голембіовський (1471 р. є друкарська помилка, що виявляється з порівнення дат геджри ярликів Хаджі-Герая та Менглі-Герая, між якими різниця в 11 р.), підтверджується не тільки Сестрженцевичем, але і Нарбутом (Таугука, стор. 153). Коли немає підстав припускати зміни у структурі реєстру в ярликах Менглі-Герая та Нур-Девлета (є і про нього згадки) рівняючи до тексту Хаджі-Герая (найзручніше знов-таки було вимагати від Менглі-Герая простого, механічного підтвердження сталої формулі його попередників), то значну імовірність має за собою думка, що і окремі ярлики Хаджі-Герая повторювали один другий. Лист Менглі-Герая згадує про барківські надання і Витовтові

і Казимирові (Малиновський, 133); самий текст ярлику згадує і про Жигимонта Кейстутовича.

Усталімо перш за все хронологічні рямці для ярлика Витовтової доби. Останній, за безпосередніми вказівками редакції 1506–7 р., був звязаний з емігацією Хаджі-Герая до Витовта — її М.С.Грушевський покладає на 1428 – 1430 рр. (IV, 309). За Жигимонта Кейстутовича Хаджі-Герай удроге втік з Криму, до якого він повернувся вже за Казимира лише в 1440 (*ibid.*). Обставини були такі, що він вповні залежав від Литви і був у повній необхідності давати ярлики, бажані Витовтові та його наступникам в редакції великоукраїнської канцелярії.

Саме на протязі останніх років панування Витовта до ярликів уперше було занесено низку додаткових записів, рівняючи до тексту доби Тохтамиша кінця XIV ст., який, як відомо з того ж листа Менглі-Герая, був архетипом у цій складній генеалогії ярликів.

Акад. М.С.Грушевський закидав реєстрам ярликів непослідовність у географічному розміщенню окремих осель (IV, 87); дійсно, при переліку земель східної частини Литовського князівства згадуються поруч з Мценськом та Любутськом “Бересте та Ратно”, себ-то міста західного пограниччя. Але порівнання відповідного зразку реєстру зі трактатом рязанського князя з Витовтом (Акти, Археограф. Ком., I, № 25) від 1428 р. упевнює нас, що тут зазначено рязанські, інкорпоровані тоді Литвою міста: Тула, Берестей, Ретань (іх досить влучно локалізував В.П.Семенов-Тянь-Шанський, див. Росія, т. II). Ці пункти вже в 1434 р. були знов у володінні Рязані (Собр. гос. грам., I, № 48). Такий самий витяг з умови 1428 р. маємо і в відомому списку міст Свидригайла — *Tula Castrum, Bereste, Dorczen* (Дорожен), *Rethun* — утворився останній у тих же 30-х роках (пор. Клепатський, “Очерки по ист. Киевской земли” стор. 291).

Для відповідних записів ярликів усталюється таким чином чіткий *terminus ante quem*; знов таки, внесення цих порівнюючи дрібних (за винятком Тули) пунктів могло мати місце лише під час гострої актуальності згадок про них.

Аналогічні зауваження треба зробити і що до Волконська та Спажська, що згадуються поруч з першими (Див. Оболенський — “Олконсько Іспаш”; *Acta Tomiciana* навіть: “*Ulhonsko u Spaczina*” — осередком Спажського князівства було село Павшино). Ці верховинські феоди були найдрібніші — тому історичних джерел для них дуже мало. Все ж таки, на підставі акту 1541 р. можливо усталити, що за 3 покоління до того кн. Конинський (Волконський: пор. номенклатуру навіть кінця XIV ст., Власьев “Потомство Рюрика”, ч. III, стор. 485) був вже спадкоємцем Спажського феода. Для останнього усталюється *terminus post quem non* — 40-ві роки XV століття. Виникли ж згадані нами феоди лише після розпаду Торуського гнізда (після 1393 р. — Собр. гос. грам., I, 35). Знов таки роки існування цих удильних утворень припадають на добу Витовта.

Чому ж з великої кількості верховинських князівств згадуються тільки Волконськ та Спажськ? Тому, що в ярликах цілком послідовно переведено зазначення східної межі В.К.Литовського за часів Витовта. У прикордонній смузі, на правому березі Оки, з верховинських тільки й були Одоївське (справа з його записом була ускладнена наявністю безпосередніх звязків з татарами) та де-які торуські феоди, як Волконськ та Спажськ (Павшино).

Цілком зрозуміло, що ярлик зазначає і Любутськ та Мценськ, головні опірні пункти Литви на правому березі Оки. Перший повернувся до Литви після короткотермінового перебування (у звязку з міграцією

1408 р. – див. Воскр. Літ., II, 82) під Москвою; другий був у руках В. Князівства вже 1422/23 р. (Любавський, “Областное деление”, 52). Оскільки важливі були ці *castra* для Литви, видно з того, що 1494 р., коли широка смута верховської території відійшла до Москви, Любутськ та Мценськ (вони згадуються зараз же після Смоленську), при наявності через смущеності залишились за Литвою (Сб. Русск. Ист. Общ., т. 35, 124, 129). Відомий список Свидригайла, що по своїх завданнях має багато аналогічного з реєстром ярликів, згадує ці пункти у звязку з рязанським пограниччям (*Lyubutesk – Mesczesk Castrum – Tula Castrum* та інш.).

У відповідності з тією ж тенденцією докладно обмалювати пограниччя витовтової доби, ярлики показують і Пронськ; останній визнав зверхність Литви 1427 р. (Mon. medii aevi, VI, 778 – 779; пор. Scarbiec Данилевича, № 1489). Таким чином і цей пункт міг бути записаний лише за останніх років Витовта.

З міст лівого берега Оки згадано у цьому комплексі “Мценськ-Спажськ” і Козельськ. Знов таки, були підстави його виділити з маси інших верховських. Він був центром московських володінь у цьому районі, що вузьким пасмом (?), або досить неприємним для Литви оазом обґрунтувались тут (Собр. гос. грам. и дог. I, №№ 35 и 38. Згадка 1405 р.). До того часу Козельські князі не підлягали Литві (вони були підручні Рязані. Зотов, “О черниговских князьях”, 216). Фігурувати в ярлику Тохтамішевської доби він не міг. Згадки про належність Козельська до литовської держави ми маємо лише з середини XV ст. (Любавський, 54), але не виключається можливість, що Витовт під час своєї агресії на східному фронті 1427 р. міг захопити (хоча б і тимчасово) і це місто. В усякому разі, запис про Козельськ належить до пізніших.

Таким чином, ми довели, що пункти Тула-Берестей-Рязань-Пронськ в усякому разі, Любутськ, Мценськ, Волконськ, Спажськ, так само, як і Козельськ, з великою долею ймовірності, фігурують в ярликах лише з доби Хаджі-Герая; відповідний абзац в розглянутому тексті утворює інтерполяцію; ця інтерполяція і дає географічну непослідовність, коли після Волконська та Павшина-Спажська згадується зараз же Донець, який мав звязки з Курчиною.

Коли ж вилучити з ярликів згадки про верховсько-рязанські землі, то виявляється, що ярлики присвячені майже цілком (за винятком Смоленська) українським територіям. Перегляд реєстру в цій частині показує, що він складається з досить загальної сумарної згадки про український хінтерленд і робиться докладнішим для прикордонних земель. Поруч з такими великими комплексами, як Київська земля, Володимирська, Великого Луцька, Смоленська, Подільська, поруч зі столичними містами – Черніговим, Рильськом, Стародубом, Брянськом, Путивлем, Новгород-Сіверським (з версії Голембювського), наявність яких вповні мотивована, згадується ціла низка осель, що грали другорядне значення за пізнішої доби, при чому такі оселі наведено виключно для прикордонних районів. Знов таки, необхідно послабити обвинувачення що до “географічної непослідовності” в реєстрах. Ці менші пункти легко звязуються в певні групи, які перелічено у такій послідовності: 1) Подільська земля, 2) Київська Наддніпрянщина, 3) Путивльщина, Курщина. Треба додатково зазначити, що, дійсно, список подільських земель розподілено на 2 частині – суто подільська група і степова (у самому кінці списку).

Які ж підстави було докладно зазначати пограниччя? Ми висуваємо зараз робочу думку, що докладно означено такі землі, що відносно їх су-

премат татар завжди досить реально виявляється. Я не наводжу даних відносно протекторату татар над українськими землями, що їх остаточно проаналізував акад. М.С.Грушевський (IV, 83 – 85). Відгомін *status'у*, який в ідеї своїй змінював ярлики, ми маємо в цікавій подобиці зносин Менглі-Герая з Іваном III. 1499 р., останній згоджувався бути посередником між Кримом та Литвою. Посол Менглі-Герая Ази-Халел, між іншим, “сказуваль, что изъ старины къ Перекопской орды тянули Киевъ въ головахъ почень, а опроче Киева по тымъ городкомъ дарам были и ясаки съ тежъ людей имали... тѣ городки и зъ селы всѣхъ царевы люди” (Сб. Р. И. О., т. 35, стор. 291). З'ясування списку цих осель дає великі труднощі, але все ж таки окреслюється територія Київщини (Канів, Черкаський городок), Путівельщини (Путівль, Бирин, Липятин?), можливо і степова (Дашко). У формулі: “Киевъ въ головахъ почень...” певна паралеля з ярликами, де читаємо: “ино почонши отъ Киева”. Що до Лівобережжя, то відносно нього ми маємо категоричні тверження кримських ханів (Сб., т. 95, стор. 154): “Область наша къ намъ тянетъ, Брянеськъ, Стародубъ, Почанъ, Новый Городокъ, Рылеськъ, Путівль, Каравеъ, Радогощъ, тѣ писаные восемь городовъ изъ старины наши были... тридцать и пять городовъ изъ старины дѣда нашего были” – це писав Менглі-Герай Василеві III в 1515 р.

Зупинімось докладніше в нашій аналізі на прикордонних районах, згаданих в ярликах. Коли взяти район пізнішої (XV ст.) Путівельщини, то нашу увагу притягає той факт, що путівельські оселі згадуються в двох окремих абзацах: 1) Жовваж-Ницяни, потім після Чернігова, Рильська, Курська, 2) Мимолюбів-Оскол. Таке розташування вповні відповідає географічній реальності. Горішнє Посем'я утворює окрему територію. Між ними та Путівлем лежав Рильськ, який увесь час, до Московської окупації, складав окреме князівство (згадка 1399 р., за московськими виходцями з 1454 р. – Карамзін VI, 183). Курськ, як відомо, в XV ст. згадується вже якого городище (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 58 – 1487 р.); його було зруйновано ще з 1278 р. (Зотов, '401), але пам'ять про нього міцно трималась – тому і відомий Список Воскресенського Літопису зазначає “Курсь на Тускоръ” (П.С. обр. Р.Л. ст., IV, 240), так саме, як і реєстр міст Швидригайла – “Kuresk”. Можливо, що називу “Куреськ” наведено, як синонім для Тьми Яголдая Сараєвича, що заняла тут місце колишнього слов'янського феоду; у цьому напрямку Яголдай був до певної міри продовжувачем відомого баскака XIII ст. Ахмата.

Межі В. Князівства на той час захоплювали річище Донця (А. З. Р., т. II. № 199) й доходили до Тихої Сосни на Дону, на якому список Швидригайла згадує, Wronosz ta Gelecz (т.з. Галича гора на південь від гирла Бистрої Сосни). На Сосні Воскр. Літопис містить Коршеву. Курщина лежала саме на розі – на сполученні східного та південного фронтів Литовської держави. На прикордонні вона утворювала один з цікавих інкорпорованих феодів з династами тюркського походження – наявність таких утворень характерна для Москви, для Рязані (нагадаємо до того ж своєрідний *status* Тули, ще за 1380-их років – див. трактат Олега Рязанського з Дмитром Московським). На Литві більш відома була т. зв. Глинщина “тьма Яголдая”, ала вона в менший мірі притягала увагу дослідників. Тим часом в ярликах – це поодинокий випадок, коли вони зазначають не міста, не землі, а володаря. Обсяг цієї тьми захопувався до кінця XV ст. (Мимолюбів, Оскол, Мужея – згадка 1497 р., Акти Леонтовича, I, № 339). Що таке сполучення було реальним і за 30-х років, свідчить список Швидригайла – Oskol, Milolubl, Muszecz. Таким чином, відповідний абзац

ярлику слід читати: “тьма Сараєва сина Егалдая: Милолюбів, Мужея, Оскол” (див. текст. Оболенського); у цьому ми бачимо нове підтвердження повної систематичності розташування матеріялу в ярликах.

Коли ж утворювалась ця “тьма”? Ім’я Яголдая було досить типовим (новий прибіш – Wolff, Kniaziowie, *sub voce*: Ingildiejew), що часто зустрічається на Литві. За звичайними генеалогічними викладками останній Яголдай з цієї курської династії жив ще у 30 – 40-их роках XV ст. (за 2 покоління до 1497 р.). Близькі до Курщини райони Сосен Бистрої та Швидкої і пізніш були територіями кочових татар (Сб. Р. И. О., т. 41 див. покажчик *sub voce*), так само і “устъ Съми” (*ibid.*) – це наприкінці XV ст. Цілком зрозуміло, що виходці з Орди і раніш знаходили тут для себе сприятливі умовини. Литовський же уряд, як це ми маємо з Глинщиною, лише, т. би мов., реєстрував ці нові утворення на своїх межах та переводив потроху тюркських династів на *status* звичайних землевласників. Можливо, що належав до Курщини і Донець; на це натякає список Швидритайла, що дає: Kiresk-Donyesk. Беручи локалізацію Любавського для згаданих міст (Обл. деление, 247), налічуємо для “тьми Яголдая” значний сектор українського прикордоння.

Прогалину у східному фронті між Мценськом та “тьмою” заповнюює зазначена *Радогоща*, досить важливого замку наприкінці XV ст. (Сб. Р. И. О., т. 35, стор. 399 – у трактаті 1503 р. виступає в одній лінії з Стародубом, Путивлем та інш.). Він утворював вкупі з Кромським феодом, після знищення Новосильського, найбільш висунуті на південь та на схід Верховинські (?) форпости.

Надто докладно змальована в ярликах і *Путівельщина*. Її ярлики розглядають як великий комплекс, подаючи для неї більш даних, ніж для сухо-Київщини, що значною своєю частиною належала вже до українського хінтерланду. Путівель мав князів з Наримунтовичів до 1408 р. (П. С. Р. Л., V, 157); тоді, здається, його було і передано до Київського князівства (відомі надання Олелька, а останній на Київ згадується з того ж 1408 р. – див. Клепатський, 42; удруге він панував тут тільки в 40-х роках). З боку географічного це прилучення було досить штучним – безпосереднього зв'язку Путівельщина з Київом не мала. У 1503 р. вона, вкупі з іншими по-семськими та подесенськими землями відійшла до Москви.

Структуру Путівельщини, що тягнеться вузьким сектором від Путівля на південь та на схід на верховиська Сули, Псьолу та Ворскли, зазначено в пізнішому акті XVI ст. – тут було 14 волостів (Малиновський II, № 1, стор. 122). Ярлики подають назви для них, відомі з актового матеріялу: Жолваж(ъ), Бирин(ъ), Хорынь, Хотмышль (вказівки у Любавського, Клепатського, *sub voce* в показчиках). Скажімо тут тільки, що в списку Свидритайла згадано лише Chotmisl, мабуть, як найбільш висунутий у степ пункт на Ворсклі (можливо, що Birlaa відповідає Бирину). Зазначає Бирин і посол Менглі-Герая в своєму обліку покоронних земель (див. ран.); існував він ще в 1514 р. (Сб. Р. И. О., т. 91, стор. 91). Фігурують в ярликах у тій самій групі також “Лосичи” та “Ницяны”, які робили спробу шукати на Пслі, за вказівкою Воскресенського Літопису; але дослідники не використали актового матеріялу, – останній же свідчить, що ці оселі (урочищка) та їх волості лежали на Ворсклі та утворювали в купі з Хотмижським зовнішньо кордонну лінію. Перша згадка про Лошичи (Лосиці) йде від 1571 р. – в опису 2-го (внутрішнього) напрямку путівельських роз’їздів, що йшли по безсумнівній путівельській території, читаємо: “а Ворсколь перельсти у Буенъ Борку в Лосицахъ” (Акты Моск. Гос., т. I, № 11, стор. 13). Боплан у своїй докладній ма-

пі України 40-их років XVII ст. зазначив у межах Московщини на Ворсклі Loszczycki Bor (Кордт, Матеріали, I серія, II т., №1). “Лосицький острогъ” існував в 1645 р. (Багалей, Очерки, 242). “Акты, относящиеся к Малороссии”, що їх опублікував Холмогоров остаточно з'ясовують справу (Чтения в Общ. Ис. и Др. Росс. при Моск. Ун. – 1885, кн. 2, стор. 14, акт 7155 року): “И по рѣку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной городъ поставленъ. А от рѣчки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой в волості Лосицкой острогъ поставленъ, и тою волостью Лосицкою Вольновцы не владѣютъ”.

Таким чином, нам пощастило збільшити список Путівельських волостів; зазначимо, до речі, що існувала і волость Клепецька на Сулі (пор. “Кляпець” Воскресенського Літопису) – див. Сб. Р. И. О., т. 35, стор. 426; Немирська ж волость була на Ворсклі (Акты Моск. Гос., I, 11). Усього, для Путівельщини ярлики подають 7 пунктів, з яких 3 на першій лінії прикордоння.

Виникає питання про те, оскільки сталими були межі цього сектору прикордоння? Порівнення описів путівельських роз'їздів 70-их рр. XVI ст. (Акты Моск. Гос., I, стор. 11) з даними переговорів про Путівельсько-Черкаський рубеж у 1638 р. (див. Дворцовые разряды II, 885 або 907), показує повну сталість пограничної смуги (а не лінії), цей рубеж досить докладно змальовано у відомій мапі Боплана. Навіть пограничний акт 1647 р. не дав таких великих змін (Холмогоров, 5). Коли ж московські послі 1638 р. упевняли, що Варва, Журавка, Куренка, Многой, Снетин, Синець утворились на путівельській території (Розряды, 883), то вже підозрілим є той факт, що вони досить легко від цих пунктів і відмовлялись. Треба все ж визнати, що поляки оперували актовим матеріалом, – з наведених актів найважливіший від 1498 р. про розділ земель Глинських на Лівобережжі: Богданові дісталось “Съверь-Сулская, и речка Сула съ верху и до устья... А Григорью меншому досталося Съверь Глинщина, и в Ворскль... а на рѣчкѣ Удой Съверь и городище Полтвинъ и рѣчка Куренка” (Разр., 900). Він показує, що в руках Глинських у XV ст. було трохи не усе пізн. Київське Лівобережжя. Верховицька Сула, як ми знаємо, були вже за Путівельщиною. Однак, листи Жигимонта 1571–76 рр. уперто твердять, що ніби міцані Канівські мали входи “по самой Путівель” (*ibid* 902 – 903). Канівська люстрація сер. 16 стол. знає “землю Чобановську на рубежи Путівельськомъ, подъ княжою горою, на реке Сулицы” (Акты Ю З. Р. VII, т. I, стор. 102). Тому ми беремо під сумнів звістку трохи пізніші 70-их років, що Снєтина був рубежом Московським (див. Ф.Ф. Николайчик, “Начало и рост Полтавских владений князей Вишневецких”). Синець на Сулі, що згадується і в ярликах і в списку Воскр. Літопису в оточенні путівельських волостів, все ж таки слід заличити до сухо-Київської землі.

Висунута нами думка про те, що описано в ярликах прикордонні було районом безпосереднього панування татар, знаходить собі підтвердження в генеалогічних записах Глинських. Безумовно, оповідання родословці відносно походження цієї династії мають характер генеалогічного епосу, ал взагалі тюркські народи цупко заховують родові традиції в своїй усній творчості – реальне ядро в оповіданні про Глинських виявляється: ц звязок цієї татарської династії з Глинськом, Полтавою та “Глеченицею на Лівобережжі (текст – див. Врем. Общ. Ист. Др. при Моск. Ун., X, 195) самий період цих степових виходців, осівших на прикордонні під верховенством Витовта є таким звичайним для доби агресії Витовта на півдні та сході – дійсно, тут доводилось приймати таких династів “чесно не як

слугъ, но яко единыхъ от сродникъ своихъ". Що до хронології, то перші документальні звістки про Бориса Івановича Глинського відомі від 1433 – 1437 (Wolff, *sub voce*), себ-то його батько жив десь біля початку XV ст. Це вповні відповідає оповіданню. Чи не мало взагалі місце визнання Глинським верховенства Витовта в звязку з переходом до останнього Київа (1394 р.)?

Опірні пункти Глинських були і на Ворсклі (Глинщина – згадки 1498 р. та пор. 1537 р. – Разряды, 900), і на Сулі (Глинесък – див. пізнішу згадку) і на самому Дніпрі – суч. Золотоноша мала у XVI ст. називу Глиншини (Арх. Ю. З. Р., I т. I, 108 – 109 дані 1576 р.). Можливо, що Воскресенський Літопис має на увазі останню, згадуючи про це місто зараз же після Каніву поміж пунктами “на Днѣпрѣ”. Самий факт осідання на Посуллі татарських виходців не дивує, коли згадати, що і за пізнішої доби тут знаходили можливі умови для перебування цілої орди – у 1502 р. Шиг-Ахмет опинився на “пустій речці Сулы”, де навіть він хотів утворити якусь фортецю (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 417, 419).

Коли Глинесък було мотивованим згадати в ярликах, яко територію, що зараз тільки (мова йде про ярлик кінця XIV ст. Тохтамишів) перейшла від татар до Литви, то де-які аналогічні зауваження треба зробити і відносно Сніпороду. Легенда про його походження досить відома і багато разів була об'єктом дослідження (текст її Арх. Ю. З. Р., VII, т. I, 103). Ми не будемо переглядати питання про етнічну належність фундаторів Сніпорода та Черкес. Одно треба зауважити: після розвідки проф. Ю.Кулаковського – “Аланы по сведениям классических и византійских писателей”, К., 1899 р., наявність на території України виходців з північно-кавказького району не є несподіванкою. Поруч з тюркським феодом у Глинську, міг виникнути аналогічний феод і в Сніпороді. Знає його Список Воскр. Літопису, знає і Літопис Биховця (джерело мало певне, але все ж назва Сніпороду лунала).

Що північно-кавказькі елементи були в т. зв. татарському комплексі, про це свідчить і факт кочування Заволжької орди у П'ятигор'ї на Кавказі (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 167 та інш.). Цікаво, що люстрація 1552 р. у Каніві зазначає “п'ятигорчанина”. Черкеські князі, що гастролювали на Москви, знали шлях і до Литви (див. Wolff, *sub voce*: Petyhorski).

Переходжу до *Правобережжя*. В переліку осель цього району ми ясно спостерігаємо лінію розриву. Після згадки про Качибів та Маяк іде текст, що стосується Лівобережжя (“ино почонши оть Кієва” і закінчуючи Донцем); далі йде продовження списку подільських міст – Ябу-Городок та інш. Що і степові замки повинні були тут фігурувати, видно з відповідної частини Списку міст Швидригайла: *in terra podoliensi-circassi Zwinirod, Sakolecz, Czarnygrad, Kaczakenow Mayax, Karawull, Doshau in metis Caspen.*

Перш за все, що торкається Черкас та Звенигороди, то належність їх до Подільської землі потверджує і Список Воскр. Літопису. Акад. М.С.Грушевський, на підставі аналізу звістки літопису про похід Скиргайла з доручення Витовта на Черкаси та Звенигород, приходить до висновку, що ці міста зачислялись до Поділля (IV, 173). Оскільки заходили звенигородські землі близько до Дніпра, зібрав про це дані В.Юркевич у статті своїй “Звенигородщина в XV – XVI вв.” (див. Історично-географічний збірник, вид. УАН, т. I, стор. 15). Що Поділля утворювало у XV ст. окремий татарський улус, це є історичною вульгатою. Але для нас важливо, що навіть при наявності Корятовичів Подільська земля визнавала татарську зверхність, платила ординський віхід (Грушевський, IV, 83). Деж саме перебували колишні татарські володарі Поділля? І за пізнішої

доби степові простори Правобережжя залічувались до Подільського комплексу: аналогічне явище вповні припустиме і для попередньої епохи. У своїй статті “Степове Побужжя” (Журнал Науково-Дослідчих Катедр м. Одеси, т. II, № 2) я зібрав звістки відносно татарських опірних пунктів на Побужжі. Коли проф. Ф.Брун щасливо звязав Ябу-городок ханських ярликів з Ямболуцькою або Джамболуцькою ордою, що звичайно перебувала на Побужжі (Чорноморье, I, 179), то ми шукатимемо це місто в т. зв. Як-Мечетці на Бузі. Інші опірні пункти були саме на межі суто-Поділля: на Бузі у районі суч. Саврані (т. зв. Велика Мачетна), на Синюсі (Тарговища?), на Дністрі (Караул).

Зупинімося на окремих пунктах, згаданих в ярликах. Кам'янець та Браславль досить відомі; дані про Соколець, яко сuto-подільський замок, зібрано у моїй статті. Звенигород фігурує з 1394 р. (мапографічний матеріал я зібрав у статті – “К вопросу об источниках Большого Чертежа” Журнал Научно-Исследовательских Кафедр г. Одессы, т. I, № 7 – де-які мапи XVI ст. дублюють Звенигород!). Калаур або Караул згадується у 1411 р. (він має навіть свою літературу – див. Грушевський, IV, 502). Качибів (з 1415 р.), яко попередник Одеси, також став об’єктом де-кількох розвідок, що, однак, вимагають зараз ревізії під аспектом історико-топографічного дослідження. Для Бадиклея я зібрав дані у згаданій праці про Побужжя. Перші звістки – в ярликах. Давню помилку з його локалізацією (ніби то в річищі Тясмина) знову припустив Ол. Андріяшев в “Нарисі історії колонізації Київської землі до кінця XV віку” (див. збірник “Київ та його околиці”, стор. 78). Миколаївський робітник М.Д.Лагута дослідив у 1926 р. Баликлейське городище (див. збірник “Николаевщина”).

Вимагають монографічної розвідки Дащів та Чорний город. Датовані звістки про перший ідуть від 30-их років, для Чорного міста від 1421 р.

Молчановський (“Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.”, стор. 295) помилково ототожнював Дащів трактата Швидригайла з Ягайллом від 1431 р. з містечком тієї назви б. Київської губернії, Липов повіту, але там Daszkow згадується поруч з Kaszubinow Scarbiec Даниловича, II, № 1592, так само як і в “Списку міст” (після Kaszakenow Daschau). І ярлики його згадують знов таки в групі степових замків – “город Дашов” після запису “Чорний город”. Михалон Литвин свідчить, що відповідну назву мав раніше Очаків (“De moribus Tartagorum”. – Архив истор. юрид. свед., кн. II). Оскільки популярна була ця версія на Заході, це видко з численних ремінісценцій про Дащів на мапах XVI ст. “Новий городок Очаков” Менглі-Герая виник у 1492 р. (Сб. Р. И. О. т. 41, 156, 157; пор. 261), але назва міста – його попередника лунала і далі. Вже Мюнстер (Корд, Матеріали, Ic. II, 20), так само, як Герберштайн зазначали на своїх мапах Очаків; при тому Гродецький, який був під впливом Вановського (див. мої згадані публікації), себ-то користувався даними польського походження, дає поруч з Очаковим і Дащів (Dassow) – Матеріали Ic., II, 21 або Ic. II, 27. Це зараховано і в Пограбія (I, 23) та у популярному атласі Ортемія (на підставі попередніх – Ic., II, 24). Всі ці мапографічні пам’ятки показують Дащів при злитті Бугу та Дніпра на правому березі першого. Гастальді (I, 22) переносить помилково це місто на лівий берег Бугу. Меркатор у своїх численних мапах тримається цієї хибної традиції (I, 24; I, 21, Ic., II, 10 та інш.).

Справа з Чорним містом складніша. А.А.Бертьє-Делягард безпідставно ускладнив її своєю статтею про Монастиро у 33 томі Записок Общ. Ист. и Древн. Справді, Чорному городу у монографії мало пощастило, – під цією

назвою відповідна оселя відома на всіх мапах тільки з доби Бажана (Кордт Іс., II, 9), але Боплан тримався в повні правильної традиції. Ще на мапі M. Waltzamüller'a 1516 р. Іс., I на березі Дністровського ліману за-значено Nigri castra, після того маємо ми трохи не 1¹/₂, сторіччя перерви. Правильно локалізувати Чорний город давали можливість і згадка Ланноа (Зап. Од. О. Инд., III) і надання Бучацькому Чорного города у 1442 р. вкупі з Качибієвом (М.С.Грушевський, Барське старство, 25); нарешті, поруч з Качибієвим показує Czarnygrad і Список Швидригайла; ярлики ж дають його у сполученні з південним Дашовим.

Тоді, як монографія ще не знала Чорного города, у відповідному районі на значній кількості мап фігурував Маєк. Majaci trajectus був згаданий у Броніовського ("Descriptio Tartariae"), але перехід через Дністро на мапах зазначався лише з Боплана. XVI ст. у монографії знає тільки Маіак, яко оселю (і при тому на Басарабському березі! – Кордт, Іс., I, 4–5 або Іс., II, 11 або Іс., II, 24: на лівому березі у поодинокій мапі Меркатора – "Russia cum confiniis", але тут його локалізовано далеко вище по течії Дністра).

Маяк часто-густо наводиться і в пізніших мапах, що сполучують елементи Боплана з даними Меркатора та інш. авторитетних мапографів XVI ст.

Як свідчить зібраний матеріял, райони Західній, Дністровсько-Бузький, кол. Подільський улус освітлено в ярликах досить повно. Знов таки, це потверджує нашу думку, що ярлики зупиняються головне на землях кол. татарського безпосереднього панування; Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зріктися, перш за все, татарських територій, що лежали на кордонній смузі.

Коли ж саме згадані оселі було записано до ярликів? Нам здається, що після окупації Поділля 1393 р. та прилучення Київу в 1394 р. (Грушевський, IV, 171 та 173) були усі підстави для фіксації Поділля та взагалі усього Правобережжя в ярликах. Як правило зазначає акад. М.С.Грушевський (IV, 460), Тохтамищський архетип утворився лише після захоплення Смоленську, а це мало місце 1395 р. – дата, близька до попередніх. Що торкається степової частини Правобережжя, то на 1398 р. припадає підбиття околиці долішнього Дніпра (Груш., IV, 313). Обставини відомого походу 1399 р., згадані в московських літописах, – а саме, утворення умови з Тохтамишом про надання Витовтові "усієї Руської землі", дають підстави для пристосування першої редакції ярликів (з зазначенням цього українського прикордоння від Дністра до Семи) до 1399 р. – після битви 12/IX 1399 р. Тохтамиш втратив своє значіння.

Підводячи підсумки нашій аналізі ярликів, ми повинні констатувати, що ярлики у досить виявлений послідовності змальовують українське прикордоння; цей район у добу утворення ярликів та попередню, безпосередньо близьку до виникнення першої їхньої редакції, був у значній своїй частині у складі татарських улусів, що переформувались у де-яких випадках на литовські феоди.

Ярлики подають іншу структуру прикордоння, ніж та, яка відома з люстраційного матеріалу; вони дають матеріали для доби українського "середньовіччя" – для доби Татарської України, коли не тільки степові простори, але і лісо-степова смуга була "immediate sub Tataris", як каже Рубруквіс; ярлики, що складались наприкінці XVI ст. – у першій половині XV-го, дають правдивий відгомін явищ, характерних для ранішої епохи. Український лісостеп з боку фізично-географічного не утворював перешкод для кочування тут степняків: т. зв. "поля" тяглися на північному

фронті майже до верховиськ Дону, на Наддніпрянщині – до Київа, на Правобережжю утворювали широкі проходи віщаєть до Волинських борів, умови ж для осідання тут були надто сприяючі, порівнюючи з більш південним районом, де татари робили спроби, “пашню пахатъ” (Сб. Р. И. О., т. 41, 113 та інш.). З’окрема, степняки залишили за собою опірні пункти, звичайно пристосовані до бродів, “перелазів”. З огляду на своє вигідне місцеположення, вони були відомі і пізніші, коли робились спроби відновити їх, але вже з метою захистити український хінтерлянд від татар (Див. мою статтю “Степове Побужжя”, а також зауваження відносно Чорного міста – Маяка, Караула та інш.).

¹ Така структура позбавляє нас необхідності спиратись у дальшому на тексти XV ст. Голембіовського (*Dzieje Polski za Jagiellonów*. т. III) або версію *Acta Tomiciana*, т. 1., дод. 9, що акад. М.С.Грушевський їх взяв під сумнів (оп. cit.). Можливо, що це все виписи з оригінальних актів, попсовані, зі скороченими реєстрами осель. Але зазначимо, що витяги ці тримаються традиційної послідовності в переліку пунктів; риси подібності у згаданих версіях дають пі дстави для думки про єдність походження їх з tek-korolewskich. Нові міста, порівнюючи з пізнішими ярликами, або наводяться вповні мотивовано (Новгород-Сіверський, напр.), або йдуть на коши перекруче них назв (напр. Jaskub, що відповідає “Ратно” у текстах 1506–7 р.).

² В тексті 1506–7 р. Одой вже не фігурує – ми знаємо, що Одой наприкінці XV ст. був об’єктом безпосереднього оподаткування для кримського уряду, – це визнавав і Іван III (Сборн. Русск. И ст. Общ., т. 41, стор. 269, 306), який, очевидячки, одержавши від хана 35 міст вкупі з Одоєвим, взяв на себе й традиційну “одоївську данину” (те ж видання т. 95, стор. 29, 154, 158, 638).

